

УДК 347.63

Глиняна Катерина Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН УСИНОВЛЕННЯ

Постановка проблеми. Інститут усиновлення не є новим для українського законодавства. Він має історію розвитку та зміни, які здійснювались у зв'язку з політичними та соціальними зрушеннями в українській державі та суспільстві. На сьогоднішній день в Україні законодавство, яке регулює процес усиновлення наближається до загальновісних стандартів.

Стан дослідження теми. Проблеми правового регулювання усиновлення були висвітлені у роботах як українських, так і зарубіжних фахівців. Серед праць українських вчених, присвячених питанням усиновлення, слід відмітити роботи Л. М. Зілковської «Правове регулювання усиновлення в Україні» [1], О. О. Грабовської «Особливості судочинства у справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України» [2], Т. А. Стоянової «Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України» [3], Ю. В. Деркаченко «Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей» [4], О. В. Губанової «Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні» [5], О. В. Тавлуя «Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення (удочеріння)» [6] та ін. Окремі проблеми міжнародного усиновлення досліджувались у працях В.А. Рясенцева, І.А. Зіміної, О. О. Дюжевої, С.А. Абрамової, Ю.С. Червоного та інших правників. Проте низка актуальних проблем удосконалення нормативно-правового законодавства у сфері міжнародного усиновлення та аналіз перспектив подальшого розвитку сімейно-правових норм, які регулюють усиновлення дітей в Україні іноземними громадянами, на наш погляд, є недостатньо дослідженими.

Метою статті є послідовний аналіз формування законодавства, яке регулювало правовідноси-

ни щодо усиновлення дітей, специфіка історичних, релігійних, звичаєвих умов які суттєво впливали на реформування інституту усиновлення та його меті, засобів забезпечення, визначені основних положень та критеріїв. У нині діючому Сімейному кодексі України усиновлення провадиться з метою дотримання найвищих інтересів дитини для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи розвиток інституту усиновлення в Україні, можна сказати, що найбільш бурхливим він був у XIX-XX сторіччях. Детально норми, які регулювали усиновлення на території України, яка тривалий час була у складі Російської імперії, регламентувались Зводом законів цивільних 1857 р. та Статутом цивільного судочинства 1854 р. [7, с. 67]. Процедура усиновлення характеризувалась безліччю перешкод, пов'язаних з національністю, конфесійною приналежністю усиновлювача та усиновленого, а також становими обмеженнями.

Перш за все, звертає на себе увагу зовнішній демократизм норми: «особам всіх станів, без статевих обмежень (крім тих, які за своїм станом приречені на байдужість), якщо вони не мають власних законних або узаконених дітей, дозволяється всиновлювати своїх вихованців, прийманців та чужих дітей» – стаття 145 Зводу законів цивільних. Але варто відмітити, що усиновлення жінками майже не мало місця в силу фінансової і економічної залежності в родині. Тим не менш, якщо здійснювалось усиновлення, і усиновлювачем була жінка, то для передачі усиновленому свого прізвища, вона мала за життя своїх батьків отримати їх згоду.

За загальним правилом, всиновлювати дозволялось особам, які не мали законних чи узаконених дітей. Це положення діяло з метою захисту прав рідних дітей. Допускалось також усиновлення і власних незаконних дітей. У 1880 році Державна

Дума дозволила усиновлювати своїх незаконнонароджених дітей дворянам, до цього це допускалось лише у випадках дітей селян, міщан, нижчих військових чинів, іноземців. Ця новела пояснювалась тим, що немає сенсу дітям платити за помилки своїх батьків. Як і в сучасному законодавстві вводився віковий ценз, що викликалось необхідністю досягнення певного життєвого досвіду. Усиновлювач мав бути не молодше 30 років, бути старшим за усиновленого не менше ніж 18 років і мати цивільну дієздатність [7, с. 84].

У залежності від станового положення усиновлювача, законодавство встановлювало два різних порядки усиновлення: шляхом приписки до родини і шляхом внесення до купецьких свідоцтва нарівні з рідними дітьми. Однак шляхом приписки до родини дозволялось усиновлювати тільки міщанам і селянам. Для цих станів встановлювався особливий привілей: вони могли всиновлювати навіть при наявності рідних дітей.

У Російській імперії усиновлення та узаконення дітей здійснювалося у судовому порядку. Такі справи розглядалися окружними судами в порядку охоронного провадження, яке відповідає окремому провадженню у сучасному цивільному судочинстві. Статут цивільного судочинства визначав охоронний порядок, як ряд правил, що визначають ті судові дії, за допомогою яких пересвідчувалась особа, наявність цивільних прав, які безумовно належать певній фізичній чи юридичній особі. При розгляді справи в суді була обов'язкова участь прокурора, він виносив ухвалу про задоволення прохання про усиновлення або відмову в ньому.

Дореволюційне законодавство відрізняло узаконення від усиновлення дітей. Ця різниця відома ще з часів Римського права. При узаконенні у становище законних дітей вступають тільки власні незаконнонароджені діти узаконювача, а при усиновленні – тільки чужі діти, при чому як законні, так і незаконні. Законодавство Російської імперії з 1902 року припускало усиновлення також і власних дітей. Крім того прохання про узаконення позашлюбних дітей могли давати не тільки їх батьки або один з них навіть при житті іншого батька, а й діти, коли батьки не залишили письмової заяви про визнання їх народженими від них, причому в останньому випадку ці прохання розглядалися судами в позовному провадженні.

Правила про усиновлення запровадженні Статутом цивільного судочинства застосовувались до прийняття Цивільно-процесуального кодексу УРСР 1929 року. Так, Декрет про суд № 2 від 7 березня (22 лютого) 1918 року у ст. 9 передбачав, що справи про ствердження в правах спадщини, ствердження та виконання духовних заповітів,

усиновлення, розірвання шлюбу та інші справи охоронного провадження підсудні місцевому суду. Згідно з ст. 8 Декрету, такі справи розглядалися за Правилами цивільного судочинства 1864 року у частині, яка не суперечила декретам Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів.

В 30-ті та 40-ві роки ХХ сторіччя в Радянському Союзі посилюється роль родини. В 1943 році Президіям Верховної Ради СРСР видає наказ «Про усиновлення». Його цінність була в тому, що тепер допускалась можливість надання усиновленій дитині прізвища, ім'я по батьковій усиновителя, а також внесення змін в актові книги про народження.

В 1945 та 1950 роках видаються інструктивно-методичні вказівки «Про всиновлення». У них проголошувалось, що усиновлення, яке відповідає інтересам дитини і зареєстроване в органах реєстрації актів цивільного стану, – найкращий вид влаштування дітей в родину, якщо вони залишились без піклування батьків. Тому органи народної освіти повинні були взяти на себе зобов'язання по сприянню усиновлення таких дітей. На відділи народної освіти покладалась підготовка до розгляду в виконавчому комітеті, а також прийом заяв від осіб, які бажають усиновити дитину. Таким чином, встановлюється адміністративний порядок усиновлення.

Кодекс про шлюб і сім'ю 1969 року містив в собі розділ «Про усиновлення», згідно з яким процедура усиновлення починалась з того, що особи, які бажали усиновити дитину, подавали заяву в районний відділ народної освіти. У ній повинні були бути вказані детальні данні про заявників: місце проживання, житлово-побутові умови, сімейний стан та інші. До заяви приєднувались документи, які підтверджували подану інформацію.

Цей порядок усиновлення відрізнявся великим ступенем бюрократичності і був досить тривалим та обтяжуючим для осіб, які бажали всиновити дитину. Саме рішення про усиновлення виносились постановою органів опіки і піклування, якими були виконавчі комітети районних, міських, обласних рад народних депутатів. Винесене рішення реєструвалось в органах реєстрації актів громадянського стану.

Такий порядок усиновлення діяв на території України тривалий час, і лише Законом від 30 січня 1996 р. «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» було встановлено судовий порядок усиновлення дітей. У чинному законодавстві діє судовий порядок усиновлення дітей в порядку окремого провадження.

У часи Радянського Союзу випадки усиновлення українських дітей іноземними громадянами були вкрай рідкісні. Як правило, з проханням про

усиновлення зверталися працюючі в СРСР іноземні дипломати і журналісти, що не мали дітей. З 1991 року, коли Україна стала незалежною державою, в рамках її реформ, що проводяться, не на останнє місце ставиться питання про продумане та достатнє врегулювання всиновлення. На це вказує прийняття нових нормативних актів, що торкаються всиновлення та вирішують більшість питань, які ще зовсім недавно були не врегульовані.

Насамперед питання усиновлення висвітлюється в Конвенції про права дитини (далі – Конвенція), ратифікованої Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р.

Так, Преамбула Конвенції містить в собі вказівки на те, що: Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на окремий захист та допомогу; дитині для повного та гармонійного розвитку її особистості необхідно жити в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння.

Крім того, ст. 20 Конвенції передбачає такі обов'язки держав-учасниць: 1. Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних найкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою. 2. Держави-учасниці, відповідно до своїх національних законів, забезпечують зміну догляду за дитиною. 3. Такий догляд може включати передачу на виховання («кафала» за ісламським правом), всиновлення або, за необхідності, направлення до відповідних установ по догляду за дітьми. За ст. 21 вказується, що держави-учасниці, які визнають чи дозволяють існування системи всиновлення, у першу чергу забезпечують врахування найкращих інтересів дитини. Так, вони: забезпечують, щоб всиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно із застосуванням законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що всиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, заінтересовані особи дали свою усвідомлену згоду на всиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною; визначають, що всиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або всиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим.

Постановою Кабінету Міністрів від 20 липня 1996 р. № 767 «Про реалізацію Конвенції ООН про права дитини», Всесвітньою декларацією про

забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей, Національною програмою захисту та розвитку дітей, Національною програмою «Діти України» ті щорічною державною доповіддю про положення дітей в Україні було прийнято рішення створити Міжвідомчу комісію з координації дій по виконанню Конвенції ООН про права дитини.

Крім того, регулювання процесу усиновлення в Україні відбувається за допомогою застосування низки нормативно-правових актів, зокрема: Конституції України, Сімейного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Цивільного кодексу України, Законів України: «Про громадянство України», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про освіту», «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», постанов Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 8.10.2008 р. № 905, «Про затвердження Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24.09.2008 р. № 866, наказу Міністерства охорони здоров'я «Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновлювачем» від 20.08.2008 р. № 479, наказу Міністерства охорони здоров'я «Про затвердження Переліку захворювань, які дають право на усиновлення хворих дітей без дотримання строків перебування на обліку в центральному органі виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей, а також до досягнення дитиною п'яти років» від 27.12.2011 р. № 973 та ін.

Всиновлення, без сумніву, виявляє найкращі перспективи забезпеченого і стабільного виховання дітям молодшого віку, які не мають можливості залишатися зі своїми батьками чи повернутись до них.

Основні ідеї усиновлення як однієї з форм захисту прав дітей було встановлено Конвенцією ООН про права дитини 1989 року, яка набрала чинності для України 27 вересня 1991 року, Декларацією ООН 1986 року про соціальні правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання і їх усиновлення на національному та міжнародному рівні; Гаазькою конвенцією 1965 року про юрисдикцію, застосовуване право визнання рішень про усиновлення, Гаазькою конвенцією 1993 року про захист

дітей і співробітництво щодо іноземного усиновлення, але Україна не є учасницею останніх двох конвенцій. Важливе значення мають Директиви для практики національного і міждержавного усиновлення і піклування в прийомній сім'ї та Європейська конвенція про усиновлення, прийнята 24 квітня 1967 року. У підготовці Директив взяли участь понад 200 практичних працівників, експертів, співробітників державних служб з 30 країн світу. Вони направлені на поліпшення якості роботи співробітників органів влади, інших компетентних органів (організацій), зайнятих процедурою міжнародного усиновлення.

Окремі особливості також має і законодавство інших зарубіжних країн, щодо інституту усиновлення. Наприклад, в Англії взагалі не існувало інституту усиновлення до 1926 року, коли вимоги суспільного життя змусили змінити консервативне право та прийняти революційний на той час Закон про усиновлення дітей. Неможливість правової системи захистити тих, хто де-факто здійснював піклування про дітей, на думку професора С. Кретні, була «найбільш потужним фактором, який вплинув на висунення вимоги про більш широке законодавче визнання інституту усиновлення» [8, с. 187]. Цим кроком фактично було здійснено перехід від безумовного пріоритету батьківських прав на дитину до можливості обмеження цих прав у інтересах дитини. Після цього принципового зламу інститут усиновлення в Англії почав швидко розвиватися. Наразі законодавством передбачено досить значний перелік обставин, що дозволяють компетентним органам передавати дитину на усиновлення без згоди батьків.

Незважаючи на загальну прогресивність законодавства США щодо усиновлення, у Законі штату Міннесота 1951 року законодавець перш за все намагався забезпечити інтереси усиновлювачів, оскільки передбачав можливість відмови від дитини на підставі її неповноцінності, що була визначена як оціночне поняття. У 1975 році цей Закон був скасований, що створило гарантії для реалізації основної мети усиновлення – забезпечення інтересів дитини [9, с. 13]. Сучасне законодавство штату є більш прогресивним за попереднє законодавство та більш детально врегулює відносини з усиновлення [10].

У Німеччині мета усиновлення сформульована у ст.1741 Цивільного уложення Німеччини [11]: «Усиновлення дитини допустиме, якщо воно служить її благу і слід очікувати, що між усиновлювачем і дитиною виникнуть відносини, характерні для батьків та дітей» [12, с. 436], що теж характеризує відповідний підхід як дитиноцентристський.

У багатьох країнах Арабського Сходу (ОАЕ, Саудівська Аравія тощо) усиновлення дітей здійснюється у мізерних масштабах. Причина навіть не в заборонах, а в морально-психологічних установках і нормах моралі, котрі не допускають можливості відмови від дитини – дитина, що залишилась без батьківського піклування, обов'язково буде виховуватися у сім'ї родичів [13, с. 28].

Таким чином, специфіка історичних, релігійних, звичаєвих умов суттєво позначається на інституті усиновлення та його меті. У нині діючому Сімейному кодексі України усиновлення проводиться з метою дотримання найвищих інтересів дитини для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. Дослідники наукової проблематики усиновлення виділяють різні додаткові цілі усиновлення, що опосередковано відбиті у законодавстві: а) задоволення потреб усиновлювачів [14, с. 3]; б) укріплення неповних сімей [15, с. 7]; в) реалізація права дитини на повноцінну сім'ю, котра буде здійснювати її виховання й утримання [16, с. 14].

У результаті історично-правового дослідження яскраво проявляються деякі тенденції розвитку інституту усиновлення. По-перше, зміна головного суб'єкта, заради забезпечення прав якого здійснюється усиновлення: протягом кількох тисячоліть таким уповноваженим суб'єктом виступав усиновлювач. За допомогою усиновлення він задовольняв власні потреби (економічні, генеалогічні, ритуальні, духовні тощо). Лише протягом одного ХХ століття центр ваги у відносинах усиновлення різко змінився на користь дитини. Це закономірно відбивається на юридичному закріпленні мети усиновлення, що практично ідентична у міжнародних та національних актах – забезпечення інтересів дитини, позбавленої батьківського піклування. По-друге, значно змінився зміст та набір особистих немайнових прав усиновлених дітей. Якщо раніше права усиновленої дитини часто не зрівнювалися абсолютно із правами кровних дітей, то наразі права усиновленого можна зобразити у формулі «права дитини + права усиновленої дитини», що значно укріплює правовий статус та підвищує охорону прав дитини при усиновленні. Водночас проявляється протилежна тенденція до підриву традиційної батьківської влади, так як батьки й усиновлювачі все частіше повинні доводити, що «заслужують» дитину. По-третє, поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку – законодавче посилення правової охорони приватності в усіх її проявах (право на повагу до особистого та сімейного життя, право на особисту недоторканість тощо), з іншого – підвищення втручання держави в особі уповноважених органів у сімейні відносини, розширення можливості відібрання дитини у батьків та усиновлювачів.

Висновки. Таким чином, нашій державі концепція усиновлення як форма захисту дитинства ще не утвердилася у суспільній свідомості, усиновлення продовжує розглядатися як фікція біологічного батьківства. Це призвело до того, що в нас фактично відсутній належний механізм оцінки психологічної придатності усиновлювачів до усиновлення.

Натомість у тих країнах, громадяни яких усиновлюють найбільшу кількість дітей з України (США, Італія та Франція), переорієнтація усиновлення на захист дитинства призвела до встановлення жорсткого механізму відбору усиновлювачів, який передбачає оцінку їхніх фізичних, психічних та емоційних здібностей бути батьками [17, с. 612-613].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Київ, 2002. – 20 с.
2. Грабовська О.О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Київ, 2005. – 19 с.
3. Стоянова Т.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2009. – 17с.
4. Деркаченко Ю.В. Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.11. – К., 2010. – 16 с.
5. Губанова О.В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. – К., 2011. – 20 с.
6. Тавлуй О. В. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення (удочеріння) : 12.00.08 : автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2014. – 20 с.
7. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX-XXст). – К.: Атіка, 2012.-348 с. – С.67
8. Татаринцева Е. А. От стигматизации к статусу: законодательная эволюция института усыновления в Англии в конце XIX – начале XX столетия // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 12 (38) – Ч. 2. – С. 187.
9. Ригіна О. Загальні засади становлення та розвитку інституту усиновлення (удочеріння) у США // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 1. – С. 13.
10. Change of name, Adoption chapter 259, 2006 Minnesota Statutes. – Режим доступу : <https://www.revisor.mn.gov/statutes/?year=2006&id=259>
11. Bürgerliches Gesetzbuch, BGBE. – Режим доступу : <http://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html>
12. Гражданское уложение Германии. Кн.1.– М. : Волтерс Клувер, 2006. – С. 436.
13. Рязанцев С. В. Эмиграция детей из России через канал международного усыновления // Миграционное право. – 2008. – № 2. – С. 28.
14. Абраменко Г. И. Правовое регулирование усыновления в семейном законодательстве России : автореф. дис. канд. юрид. наук по спец. 12.00.03. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 3.
15. Ткаченко Т.В. Усыновление по российскому семейному праву : автореф. дис. канд. юрид. наук по спец. 12.00.03. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 7.
16. Батурина Н. И. Усыновление (удочерение) детей по российскому семейному праву : автореф. дис. канд. юрид. наук по спец. 12.00.03. – В., 2005. – С. 14.
17. Погорецька Н.В. Міжнародне усиновлення: проблемні питання // Форум права. – 2011. – №3. – С. 612-615.

Глиняна Катерина Михайлівна

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН УСИНОВЛЕННЯ

У статті аналізуються основні етапи формування і розвитку національного і міжнародного законодавства, яке регулює правовідносини усиновлення дітей. Послідовно описується розвиток законодавства, зміна його основних принципів щодо інституту усиновлення, встановлення міжнародних стандартів, реформування національного законодавства і т.д.

Ключові слова: правове регулювання, усиновлення, усиновитель, малолітня особа, статус, правовий захист, сімейне право, міжнародне право.

Глиняная Екатерина Михайловна

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ ПО РЕГУЛИРОВАНИЮ ПРАВООТНОШЕНИЙ УСЫНОВЛЕНИЯ

В статье анализируются основные этапы формирования и развития национального и международного законодательства, которое регулирует правоотношения по усыновлению детей. Последовательно описывается развитие законодательства, изменение его основных принципов относительно института усыновления, установления международных стандартов, реформирование национального законодательства и т.д.

Ключевые слова: правовое регулирование, усыновление, усыновитель, малолетнее лицо, статус, правовая защита, семейное право, международное право.

Glyniana Kateryna

FORMATION AND DEVELOPMENT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL ACTS ON THE REGULATION OF LEGAL RELATIONS OF ADOPTION

The article analyzes the main stages of the formation and development of national and international legislation, which regulates the legal relationship on the adoption of children. Consistently describes the development of legislation, the change of its basic principles regarding the institution of adoption, the establishment of international standards, the modification of national legislation, etc.

Keywords: legal regulation, adoption, adopter, juvenile person, status, legal protection, family law, international law.